

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό αντικαθιστά το Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου (α΄ έκδοση 1997, β΄ έκδοση 1998, γ΄ έκδοση 2005). Η αλλαγή του τίτλου σε Οικογενειακό Δίκαιο σηματοδοτεί το καταστάλαγμα των απόψεων του συγγραφέα, που οφείλεται κυρίως στη μακρόχρονη διδασκαλία του αντίστοιχου μαθήματος. Πράγματι, στις πανεπιστημιακές αίθουσες δοκιμάζονται “εν θερμώ” οι επιστημονικές θέσεις και αποκαλύπτονται τυχόν αστοχίες στην ανάπτυξη της ύλης.

Στα οκτώ χρόνια που πέρασαν από την τελευταία έκδοση του Εγχειριδίου, το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο συνέχισε τη δυναμική του πορεία. Ιδιαίτερα η νομοθετική καθιέρωση της εκτός γάμου συμβίωσης με την εισαγωγή του “συμφώνου συμβίωσης” επιβεβαίωσε τη διεύρυνση της ιδιωτικής αυτονομίας και τη βαθμιαία υποχώρηση του αναγκαστικού χαρακτήρα των σχετικών διατάξεων, γεγονός που συνιστά δομική αλλαγή του οικογενειακού δικαίου.

Η δυναμική αυτή είχε μια σημαντική παράπλευρη ωφέλεια, δεδομένου ότι τα καινοφανή ζητήματα που αναφύονται αποτελούν αληθινή πρόκληση προς νέους νομικούς να ασχοληθούν με το οικογενειακό δίκαιο, με αποτέλεσμα η βιβλιογραφία του να εμπλουτιστεί με υψηλής ποιότητας πονήματα.

Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στο φίλο, παλαιό μου φοιτητή και τώρα συνάδελφο, κ. Νίκο Κουμουτζή, που η βοήθειά του στην εκπόνηση του βιβλίου αυτού υπερέβη κατά πολύ την απλή επιμέλεια και επεξετάθη στην ουσία των ζητημάτων. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλεται στον ακάματο φίλο Παντελή Ραβδά για την πολύτιμη βοήθειά του στην επεξεργασία του κειμένου και για τις γόνιμες συζητήσεις μας. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στην κα Κέλλυ Νεζερίτη για την άψογη επεξεργασία του τελικού κειμένου και τη συμβολή της στην ενημέρωση της νομολογίας του Αρείου Πάγου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Αλεξάνδρα Σάκκουλα και τον κ. Πάνο Σάκκουλα για την υποδοχή του βιβλίου στον εκδοτικό τους οίκο.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2014

Θ.Κ.Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Η οικογένεια

Η οικογένεια είναι κατά πρώτο λόγο έννοια κοινωνιολογική· ο όρος υποδηλώνει την πρωταρχική κοινωνική ομάδα, που ο δεσμός των μελών της συνυφαίνεται με βιολογικό γεγονός: Σεξουαλική σχέση ή τεκνοποιία¹. Όταν το βιολογικό αυτό γεγονός ενσωματώνεται στο δίκαιο, εμφανίζεται η νομική έννοια της οικογένειας· η σεξουαλική σχέση εντάσσεται στο γάμο (ή ενδεχομένως και στην «ελεύθερη ένωση», στο βαθμό που αυτή αναγνωρίζεται από το δίκαιο), ενώ η τεκνοποιία συνδέεται με τη νομική θεμελίωση της μητρότητας και της πατρότητας. Οικογένεια, τόσο από κοινωνιολογική, όσο και από νομική άποψη, δημιουργεί και η υιοθεσία, στην οποία το βιολογικό γεγονός (η γέννηση) αντικαθίσταται, κατά «μίμηση της φύσης», από μία νομική πράξη.

2. Μορφές οικογένειας

Η κοινωνιολογική έννοια της οικογένειας διαπλέκεται με τη διάκριση ανάμεσα σε «ευρεία» ή «πατριαρχική» οικογένεια, που συγκεντρώνει περισσότερα έγγαμα ζεύγη υπό τον κοινό γενάρχη, και την «πυρηνική» ή «συζυγική» οικογένεια, που συγκροτείται από τους συζύγους και τα ανήλικα ή και, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα ενήλικα, αλλά άγαμα τέκνα τους².

Στις σύγχρονες κοινωνίες επικρατεί η μορφή της «πυρηνικής» οικογένειας, όσο και αν ορισμένες λειτουργίες της συνυφαίνονται, σε αρκετές περιπτώσεις, με την ενεργό παρουσία απώτερων συγγενών (π.χ. ρόλος παππούδων και γιαγιάδων στην ανατροφή των τέκνων).

Μορφή οικογένειας, από κοινωνιολογική άποψη, αποτελεί και η «ελεύθερη ένωση», η εξώγαμη, δηλαδή, συμβίωση, με στοιχεία μονιμότητας και κοι-

1. Ι. Δεληγιάννης, Ι, σ. 21 επ.

2. Βλ. Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, Γενική εισαγωγή στο οικογενειακό δίκαιο, ΕρμΑΚ, Οικογενειακό Δίκαιο, V, (1987), αρ. 11, 11α.

Εισαγωγή

νωνικής παρουσίας. Μολονότι η «ελεύθερη ένωση» βρίσκεται καταρχήν έξω από το χώρο του δικαίου, αφού οι σύντροφοι που την απαρτίζουν αρνούνται (ή αδυνατούν) να δώσουν νομική επένδυση στη σχέση τους, το δίκαιο δεν μπορεί να μείνει αδιάφορο μπροστά σε μία πραγματική κατάσταση, που προσομοιάζει έντονα με την έγγαμη συμβίωση. Για το λόγο αυτό, η τάση που επικρατεί σήμερα είναι η επέκταση ορισμένων ρυθμίσεων, που αφορούν στο γάμο, και στην «ελεύθερη ένωση»³ με την άμεση ή έμμεση αναγνώρισή της από το δίκαιο.

Όταν ο νόμος αναφέρεται στην οικογένεια, δεν προσδιορίζει τη μορφή και την έκτασή της. Από την άποψη αυτή, η οικογένεια, ως νομική έννοια, ανήκει στις «αόριστες έννοιες», που εξειδικεύονται από τον ερμηνευτή με βάση τις επικρατούσες κοινωνικές αξίες και αντιλήψεις, σε συνδυασμό με το σκοπό της συγκεκριμένης διάταξης. Στο άρθρο π.χ. 137 ΑΚ, ο νόμος αναφέρεται στην «πυρηνική» οικογένεια· αντίθετα, στη διάταξη του άρθρου 932 εδ. γ' ΑΚ (χρηματική ικανοποίηση για ψυχική οδύνη στα μέλη της «οικογένειας» προσώπου που θανατώθηκε από αδικοπραξία), η έννοια της οικογένειας είναι ευρύτερη: περιλαμβάνει και απώτερους συγγενείς, καθώς, κατά την ορθότερη άποψη, και τον εξώγαμο σύντροφο του θανατωθέντος⁴.

3. Λειτουργίες της οικογένειας

Στην ροή του χρόνου οι λειτουργίες της οικογένειας έχουν υποστεί σοβαρές μεταβολές. Η οικογένεια δεν εκπληρώνει πλέον οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες, όπως συνέβαινε άλλοτε· η βασική λειτουργία της σύγχρονης «πυρηνικής» οικογένειας έγκειται στη διαμόρφωση ενός ιδιωτικού χώρου για την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων και την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, καθώς και για την κοινωνικοποίηση των παιδιών⁵.

3. Για την «ελεύθερη ένωση» από νομική άποψη, βλ. Π. Αγαλλοπούλου, «Οι έννομες συνέπειες της ελεύθερης συμβίωσης», ΝοΒ 37/1989, σ. 865-871· Ι. Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη, Η εξώγαμη συμβίωση, 1984· Γαζή, σε: Γεωργιάδη/Σταθόπουλου ΑΚ¹, Εισαγ. Παρατ. στο Οικογενειακό Δίκαιο, αρ. 75· Κουμάντος, Ι, σ. 19· Chr. Stambelou, «Le concubinage en Grèce», Le concubinage en Europe, 1989, σ. 177-202.

4. Κ. Παντελίδου, «Η έννοια της οικογένειας στο άρθρο 932 εδ. 3 ΑΚ», Αρμ 36/1982, σ. 402-411· Ι. Σπυριδάκης, Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου, 1978, σ. 156 επ. Βλ. όμως ΑΠ 1735/2006, ΧρΙΔ Ζ/2007, σ. 131.

5. Κουμάντος, Ι, σ. 17.

4. Η συγγένεια

Η συγγένεια είναι έννοια νομική. Υποδηλώνει την έννομη σχέση μεταξύ δύο προσώπων, η οποία ιδρύεται είτε με την απόκτηση τέκνων (βιολογική και κοινωνικοσυναισθηματική συγγένεια), είτε διαμέσου του γάμου (αγχιστεία). Οι σύζυγοι όμως δεν θεωρούνται συγγενείς μεταξύ τους. Ειδικότερα, η βιολογική συγγένεια απορρέει είτε με την απόκτηση τέκνων με φυσικό τρόπο (σεξουαλική επαφή), είτε με ομόλογη τεχνητή γονιμοποίηση, ενώ η κοινωνικοσυναισθηματική συγγένεια προκύπτει είτε από ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση (οιονεί βιολογική συγγένεια), είτε από υιοθεσία (τεχνητή συγγένεια).

5. Οικογενειακό δίκαιο: Έννοια, πηγές, εξέλιξη

5.1. Έννοια

Οικογενειακό δίκαιο είναι το σύνολο των νομικών κανόνων που διέπουν τις οικογενειακές σχέσεις, τις σχέσεις, δηλαδή, που διαμορφώνονται και αναπτύσσονται στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρόκειται, κυρίως, για τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων, καθώς και για τις σχέσεις μεταξύ γονέων και τέκνων. Ορισμένοι, ωστόσο, κανόνες του οικογενειακού δικαίου προϋποθέτουν ευρύτερη έννοια της οικογένειας: αυτό συμβαίνει με τις διατάξεις που αναφέρονται στη διατροφή, την επιτροπεία ή τη δικαστική συμπαράσταση.

5.2. Πηγές

Το οικογενειακό δίκαιο περιέχεται στο τέταρτο βιβλίο του Αστικού Κώδικα (άρθρα 1346-1694). Διατάξεις που ενδιαφέρουν το οικογενειακό δίκαιο συναντώνται και σε άλλα νομοθετήματα, όπως π.χ. στο ν. 344/1976 «περί ληξιαρχικών πράξεων», στο ν. 590/1977 για τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος (άρθρα 49, 50), στο π.δ. 391/1982, που ρυθμίζει τις λεπτομέρειες σχετικά με την τέλεση του πολιτικού γάμου, καθώς και στο π.δ. 411/1989, σχετικά με το ειδικό δημόσιο βιβλίο κοινοκτημοσύνης. Επίσης οι ν. 3305/2005 (ΦΕΚ Α' 17/27.1.2005) «Εφαρμογή της ιατρικής υποβοηθούμενης αναπαραγωγής», ν. 3500/2006 (ΦΕΚ Α' 232/24.10.2006) «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις», ν. 3719/2008 (ΦΕΚ Α' 241/26.11.2008) «Μεταρρυθμίσεις για την οικογένεια, το παιδί, την κοινωνία και άλλες διατάξεις», το π.δ. 86/2009 (ΦΕΚ Α' 114/16.7.2009) «Οργάνωση και λειτουργία του θεσμού της αναδοχής ανηλίκων», ενδιαφέρουν άμεσα το Οικογενειακό Δίκαιο. Άλλα και σε άλλους Κώδικες, όπως στον ΚΠολΔ (άρθρα

Εισαγωγή

592-613, 614-622, 681 β', 681 γ', 735, 796, 800-806, 946 § 2, 950), στον ΠΚ (άρθρα 349 § 2 γ', 351 § 2, 355, 356, 358, 360), στον ΚΠοινΔ (άρθρα 14 § 2 β', 15, 222) υπάρχουν διατάξεις που αφορούν το οικογενειακό δίκαιο. Ιδιαίτερη, τέλος, σημασία έχουν οι συνταγματικές διατάξεις, που αναφέρονται στην οικογένεια και στο γάμο, αλλά και γενικότερα οι διατάξεις του Συντάγματος που κατοχυρώνουν την ισότητα, την προσωπικότητα και τη θρησκευτική ελευθερία (4 § 2, 13 § 1, 21 § 1, 116 §§ 1 και 2).

Κανόνες οικογενειακού δικαίου, αυξημένης μάλιστα τυπικής ισχύος, περιέχονται και σε Διεθνείς Συμβάσεις, που έχουν επικυρωθεί από την Ελλάδα. Μεταξύ των Συμβάσεων αυτών θα πρέπει να αναφερθούν: η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (ΕΣΔΑ, 4 Νοεμβρίου 1950, επικύρωση με το νόμο 2329/1953 και, για δεύτερη φορά, με το ν.δ. 53/1974), και ειδικότερα το άρθρο 8 (προστασία της οικογενειακής ζωής), το άρθρο 12 (ελευθερία του γάμου), το άρθρο 14 (απαγόρευση διακρίσεων), το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της (ελευθερία των γονέων για την ανατροφή των τέκνων τους), καθώς και το άρθρο 5 του 7ου Πρωτοκόλλου (ισότητα μεταξύ συζύγων)· η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την υιοθεσία άγαμων τέκνων, που δεν έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους (24 Απριλίου 1967, επικύρωση με το νόμο 1049/1980), η οποία αντικαταστάθηκε από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση «περί υιοθεσίας ανηλίκων» το 2009· η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το νομικό καθεστώς των τέκνων που γεννήθηκαν χωρίς γάμο των γονέων τους (15 Οκτωβρίου 1975, επικύρωση με το νόμο 1702/1987⁶)· η Σύμβαση των Βρυξελλών για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων (27 Σεπτεμβρίου 1968, επικύρωση με το νόμο 1814/1988), που δεν εφαρμόζεται επί θεμάτων οικογενειακού δικαίου, με εξαίρεση, όμως, τις διατροφικές αξιώσεις⁷, και επίσης ο Κανονισμός 2201/2003, που αφορά τη διεθνή δικαιοδοσία, καθώς και την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας⁸· η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε θέματα επιμέλειας των τέκνων και για την αποκατάσταση

6. Χρ. Κούσουλας, «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το νομικό καθεστώς των τέκνων που γεννήθηκαν χωρίς γάμο των γονέων τους», αφιέρωμα εις τον Κ. Βαβούσκο, 1989, Β', σ. 231-244.

7. Κ.Δ. Κεραμεύς/Γ.Δ. Κρεμλής/Χ.Ν. Ταγαράς, Η Σύμβαση των Βρυξελλών, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 1989.

8. Βλ. Κ. Φουντεδάκη, Οι υποθέσεις γονικής μέριμνας στο νέο κανονισμό (ΕΚ) 2201/2003, 2004.

της επιμέλειάς τους (20 Απριλίου 1980, επικύρωση με το νόμο 2104/1992)· η Διεθνής Σύμβαση της Χάγης για τα αστικά θέματα της διεθνούς απαγωγής παιδιών (25 Οκτωβρίου 1980, επικύρωση με το νόμο 2102/1992)· η Διεθνής Σύμβαση της Χάγης του 1993 για τις διακρατικές υιοθεσίες (επικύρωση με το νόμο 3765/2009)· η Σύμβαση της Χάγης του 1996 για τη διεθνή δικαιοδοσία, το εφαρμοστέο δίκαιο, την αναγνώριση, την εκτέλεση και τη συνεργασία ως προς τη γονική ευθύνη και τα μέτρα προστασίας των παιδιών (επικύρωση με το νόμο 4020/2011)· η Σύμβαση για την έκδοση πιστοποιητικού ικανότητας γάμου (5 Σεπτεμβρίου 1980, επικύρωση με το νόμο 4230/2014).

Στις διεθνείς αυτές Συμβάσεις θα πρέπει να προστεθεί και η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα του παιδιού (20 Νοεμβρίου 1989, επικύρωση με το νόμο 2101/1992), που αποτελεί πραγματικό καταστατικό χάρτη των σύγχρονων αντιλήψεων για τη νομική θέση των ανήλικων παιδιών⁹, καθώς και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την άσκηση των δικαιωμάτων του παιδιού (25 Ιανουαρίου 1996, επικύρωση με το νόμο 2502/1997).

5.3. Η εξέλιξη του ελληνικού οικογενειακού δικαίου

Το οικογενειακό δίκαιο του Αστικού Κώδικα ήταν, στην αρχική του μορφή, ένα αναχρονιστικό δίκαιο, που δεν αντιστοιχούσε στις αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες, και, ως ένα τουλάχιστο βαθμό, και στις επικρατούσες αντιλήψεις. Έντονα επηρεασμένο από θρησκευτικές δοξασίες, δεν ανεγνώριζε παρά το θρησκευτικό τύπο του γάμου· ακολουθώντας το αυταρχικό πρότυπο της ανδρικής κυριαρχίας στην οικογένεια, καθιέρωνε την απόλυτη νομική υπεροχή του άνδρα, τόσο στο ρόλο του συζύγου όσο και του γονέα· υιοθετώντας την άποψη ότι ο γάμος πρέπει να διατηρείται, έστω και αν έχει αποτύχει ή αν δεν τον επιθυμούν πλέον οι σύζυγοι, επέτρεπε το διαζύγιο μόνο για υπαίτια παραπτώματα και απέκλειε το συναινετικό διαζύγιο· αδιαφορώντας, τέλος, για την ίση νομική μεταχείριση, διέκρινε δύο κατηγορίες τέκνων, τα «νόμιμα» ή «γνήσια» (καταγόμενα από γάμο) και τα «εξώγαμα» (γεννημένα χωρίς γάμο των γονέων τους), τα οποία, έστω και αν είχε αναγνωρισθεί η πατρότητά τους, βρισκόνταν σε μειονεκτική θέση απέναντι στα «νόμιμα» τέκνα.

Η φυσιογνωμία του ελληνικού οικογενειακού δικαίου άλλαξε άρδην μετά τους νόμους 1250/1982 (εισαγωγή του πολιτικού γάμου) και 1329/1983 [ισονομία των φύλων στην οικογένεια, καθιέρωση του συναινετικού διαζυγίου

9. Π. Νάσκου-Περάκη, «Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα του παιδιού», 1990.